

За браком джерел неможливо прослідкувати яким чином у другій половині 1930-х рр., після майже повного закриття храмів і припинення існування більшості православних конфесій, колишні священики відповідної вікової категорії виконували радянський закон про військовий обов'язок (який у зверненнях до влади вони вперто називали військовою повинністю). Адже попри прийняття нової радянської конституції в 1936 р. та задекларовану Сталіним на Надзвичайному VIII Всесоюзному з'їзді рад «зміну класової структури відповідно до змін в царині економіки»¹⁵³, загальний військовий обов'язок в СРСР увели тільки в 1939 р.

3. Проблема збереження/порушення священством вірності пастирському служінню

Поштовхом до масового закриття храмів у роки першої п'ятирічки можна вважати доповідь Й. Сталіна 3-го грудня 1927 р. на XV з'їзді ВКП(б), де він назвав послаблення антирелігійної роботи недоліком у роботі партії. Очевидно, намагаючись негайно його виправити, 28 січня 1928 р. ВУЦВК і РНК УСРР ухвалили спільну постанову «Про заборону суспільно небезпечним особам перебувати в певних місцевостях УССР і про реєстрацію осіб, висланих судом або адміністративним порядком»¹⁵⁴. Цією постановою, окрім іншого, визначався відповідний перелік місцевостей України, де «суспільно-небезпечним особам» заборонялося селитися. До таких були віднесені: МАСРР, всі прикордонні округи УСРР і їхні центри, Харківська, Київська, Херсонська, Миколаївська, Маріупольська і Вінницька округи та їхні центри. Доручалося НКВС УСРР «за порозумінням» із ДПУ УСРР і НКЮ УСРР видати спеціальну інструкцію щодо застосування постанови¹⁵⁵. Невдовзі така інструкція — «Про реєстрацію соціально-небезпечних осіб» — за підписом голів трьох згаданих республіканських відомств була підготовлена¹⁵⁶. Чинність документу в повсякденній практиці відразу відчули всі представники духовенства, котрі у попереднє десятиліття зазнавали арештів та висилались адміністративним порядком. У тому ж 1928 р. в реєстраційних картках службовців культу з'являються: п. 17. «Відмітка про зречення сану та служіння церкві (зазначити дату зречення та в якому часописі оголошено про нього)» і п. 18. «№ реєстраційної картки зреченця»¹⁵⁷. Ця, встановлена у 1928 р., форма реєстраційної картки священнослужителів, за винятком долученого пізніше під п.15 питання «Чи був під судом?», зберігала чинність до кінця 1930-х рр.

Оскільки можливостей позбавити священиків місць служіння через закриття храмів в масштабі всієї України на законних підставах було вкрай мало, місцеві ради протягом всієї першої половини 1930-х рр. вдавалися до відвертого перманентного силового тиску на громади і священнослужителів та до блюзнірства в храмах. У повсякденній практиці це виглядало наступним чином: «23 листопада 1929 р. в с. Ново-Юріївці Новобузького р-ну [Миколаївщина] місцева організація безвірників за сприяння представників сільрад силоміць захопила і розгромила церкву. Трактором стягнули на землю баню, все внутрішнє оздоблення розбили. [...] 19 січня 1930 р. за активною участю сільради захоплено церкву в Ново-Петрівці, причому захоплення супроводжувалося таким розгромом богослужбового начиння: розбили іконостас, престол, всі ікони, все це

винесли в церковну огорожу, облили гасом і спалили. Потому запросили музик і в церкві відкрилося гуляння. Затим у Новоодеському районі закрили всі церкви, крім однієї, синодальної орієнтації»¹⁵⁸. В середині 1930 р. в одному з сіл Шепетівської округи, намагаючись якнайшвидше закрити місцевий храм, уповноважений райвиконкому Мазуренко викликав декілька разів до сільради священика Войтю та пропонував йому зняти сан, але він відмовився. «Після цього правління церковної ради подало заяву до сільради про переобрання правління церковної громади. Новообране правління відмовилось від виконання своїх обов'язків і віддало ключі та майно церкви представникам влади. Піп Войтю покликав на допомогу прихожан, спочатку прийшли 200 жінок, а потім з'їхались з різних сіл 1500 селян» і перешкодили закриттю церкви¹⁵⁹. Того ж 1930 р., в селі Дрозди на Білоцерківщині порушувалось питання про закриття церкви на загальних зборах, але останні «400 голосами проти 23 ухвалили не закривати її. Тим часом під час розкуркулення уповноважений від райвиконкому приступив до ліквідації церкви. З дозволу уповноваженого один із селян одягнувся у ризу і надворі «благословив начинаніє». Після цього група комсомольців і активістів приступила до самої ліквідації майна, під час якої деякі речі були привласнені окремими громадянами, а решту знищено. Під час цієї роботи на дверях церкви стояв голова сільради з револьвером у руках. На другий день уповноважений РВК зробив розпорядження провести обшук у священика та забрати у нього свиню. Виконавці цього розпорядження забрали у священика свиню, хрест, кадильницю та інші речі, і по дорозі до сільради, на очах віруючих піднімали свині хвіст і били її хрестом»¹⁶⁰.

Описані вище способи «закрити» сільські храми досить часто супроводжувалися втручанням представників місцевої влади в перебіг богослужіння та вимогами до кліру тут таки, під час служби, публічно зректися сану. Як це було у випадку, описаному в листі голови Миколаївського єпархіального управління УПАСЦ (обновленці) єпископа Рафаїла (Прозоровського) від 4 лютого 1930 р. до Миколаївського окрадмінвідділу НКВС, що трапився у с. Касперівка Ново-Одеського р-ну¹⁶¹. Закриваючи храм, місцева влада намагалася одночасно будь-що виселити з церковного будинку родину священнослужителя, після чого позбавити останніх навіть приватного помешкання¹⁶². Духовенство було у відчаї і, як констатував ще в 1928 р. архієпископ Костянтин Малюшкевич на сторінках видання УАПЦ «Церква і життя», — «Наші часи збільшили зріченство. Воно стало явищем масовим»¹⁶³. Так, маємо певну офіційну інформацію по Україні про службовців культу православних конфесій (старослов'янської, синодальної, автокефальної, соборно-єпископської), які зняли сан на 1929 рік: їх 360 осіб¹⁶⁴. Інший документ за той же період констатує: «Облік парафій та службовців культів України по «д» на 1.XI.29 року. Зняло сан: **єпископів** — 1; **священників** — 561; **дияконів** — 139; **псаломщиків** — 144»¹⁶⁵. Хоча інформація уривчаста і неповна, зокрема, неможливо точно сказати, чи йдеться тільки про священство українських парафій, чи тут враховане православне духовенство з інших регіонів СРСР, що знайшло прихисток в Україні після заслання та концтаборів, масштаби катастрофи, яка стала повсякденною реальністю для духовенства, все одно вражають.

Суворі дійсність примушувала шукати вихід. Так, священик Соборно-єпископської церкви Євфим'єв у листі до архієпископа Луганського Августина

(Вербицького) писав: «Після закриття храму наша духовна родина розпалася... Ми стали один одному зовсім чужими... Тим часом навколишні обставини говорять, що я повинен залишити духовне відомство для блага, принаймні, дітей. Упав я в розпач. Не міг розібрати, що мені робити, а тут ще на додаток женуть з хати. Довелося ходити з двору в двір, щоб підшукати хоча б кімнату, та ніде не міг знайти. Передали мені, між іншим, Вашу розмову з одним священиком, який спитав Вас, куди діватися духівництву після закриття храмів. Ви начебто відповіли: “Я зараз нічого не можу вдіяти. Один вихід — йти духівництву на радянську службу”»¹⁶⁶. Щоб отримати дозвіл влаштуватися на державну службу, відповідно до рішення президії ВЦВК від 30 серпня 1930 р., слід було зняти з себе сан. Порядок зречення подавався у п. 28 положення НКВС УСРР «Про порядок організації, звітності і ліквідації релігійних громад та систему обліку адміністративними органами складу релігійних громад та служників культу» від 29 грудня 1929 р. «Служники культу, що вирішили відмовитись від релігійної діяльності, повинні подавати про це заяви до відповідного райадмінвідділку або окрадмінвідділу. У своїй заяві про зречення від сану та виконання обов’язків служника релігійного культу — служник культу повинен подати такі відомості: 1) прізвище, ім’я та по-батькові; 2) рік народження; 3) в яких релігійних громадах служив та які обов’язки там виконував; 4) з яких причин відмовляється від виконання обов’язків служника культу; 5) чи має будь-яку власність, чи користується на даний час землею; 6) освіта; 7) в якому часописі (назва газети, № і дата) вміщено замітку про відмовлення від служіння в молитбудинку; 8) заняття в сучасний момент та місце домівки; 9) підпис»¹⁶⁷. Таким чином, комуністична влада не давала духовенству жодної можливості «розчинитися» в суспільстві, перейшовши до складу інших суспільних верств, і уникнути ганебного публічного зречення шляхом виходу за штат. Тож, поряд із потоком повідомлень про закриття храмів, з 1930 (і до 1936 р.) шпальти місцевих газет зарясніли заявами загнаних у глухий кут кліриків про зречення сану та віри.

Цькування духовенства через пресу супроводжувалося на місцях не лише незаконними закриттями храмів та позбавленням їхніх родин будь-яких помешкань, але й різноманітним податковим тиском та грошовими поборами на різні позики та кампанії. Ось як описував своє становище роменський священик О. Пашенко в листі до архієпископа Н. Шараївського, що потрапив до цілком таємного щотижневого зведення секретного відділу ДПУ УСРР № 51/113 за 16–22 грудня 1928 р.: «Пишу Вам про той шлях, що став переді мною. Цими днями думаю зовсім зректися сану, оскільки жити через моральну та матеріальну скруту — неможливо. Віддав з великим зусиллям 200 руб. “самообкладання” і знову цими днями чекає та ж сама історія, тільки більшого розміру, і це окрім державних податків і позбавлення права голосу. Загалом, наше життя складається з усіх боків так, що жити неможливо. Страждання наші нікому не потрібні, а особливо в цей час матеріалізму, коли ніхто нікого нічим не здивує»¹⁶⁸.

Отже, проблема збереження/порушення вірності пастирському служінню для православного кліру так і не втратила своєї актуальності. Подібно до періоду «релігійного непу» 1920-х рр., зречення сану й у 1930-х рр. не відкривало перед «зреченцями» жодних перспектив прийнятної соціальної адаптації у комуніс-

тичному суспільстві. Навпаки, радянська держава свідомо руками держслужбовців та суспільства робила все можливе, щоб духовенство залишалося чужорідним елементом у новостворюваній соціальній структурі. До таких висновків спонукає, до прикладу, такий цікавий документ, як звернення до відділу культів ВУЦВК завідувача інспекції культів адміністративного відділу міськради м. Суми (квітень 1932 р.). Останній, повідомляючи найвищу в Україні радянську інстанцію про те, що до інспекції культів міськради останнім часом дуже часто звертаються колишні службовці культів з запитами, чому господарники не приймають їх ніде на працю, хоча вони й відмовились від сану, й хочуть зайнятися загальнокорисною працею, цікавився: «[...] це впливає на інших службовців культу, що коливаються і хочуть зняти з себе сан. Що в таких випадках треба вживати, прохаю пояснити»¹⁶⁹. Замість офіційної відповіді з листовною інструкцією маємо прямо на документі резолюцію червоним олівцем: «Пояснення дано особисто інспектору»¹⁷⁰. Достовірне уявлення про зміст цих пояснень можна отримати, читаючи листи кліриків. Так, священник І. Сокологорський, звертаючись 2 червня 1928 р. до адміністративно-міліцейського відділу Срібнянського райвиконкому, прохав: «...зняти з обліку службовця культу і надати загальногромадянські права, а саме право виборчого голосу й приєднати мене до складу членів Калюжинської земгромади. А позаяк я не мав і не маю нічого власного — ні будинку, ні землі, то я прохаю закріпити за мною цей общественний будинок з городом при ньому, в якому я живу і в сучасний момент. Сім'я моя складається з п'яти душ: я, дружина моя і 3 хлопця — Михайло 19 років, Микола 16 років — учиться в Гурбинській семирічній школі, Грицько 12 років, учиться в Калюжинській школі. Моє матеріальне становище в сучасний момент дуже тяжке й примушує мене прохати РВК: не знайшов би він можливим надати мені будь-яку посаду»¹⁷¹. 2 лютого 1930 р. інший прохач, І. Вергельський, подав до адміністративного відділу Прилуцького окрвиконкому клопотання про скасування рішення щодо його виселення з с. Васьківці Срібнянського р-ну, як колишнього священика: «В перших числах лютого 1930 р. організація КНС с. Васьківці Срібнянського р-ну за участю комсомолу винесла постанову про те, щоб виселити за межі разом з куркулями й мене, як куркуля та колишнього попа. Постанова ця являється для мене крайнє обідною. По-перше, я куркулем себе не рахую, позаяк від мене земля не відбиралась, а, відходячи від батька в 1919 р. на окремих двір, я по розділу з братом одержав 8 дес. 0,12 сот. землі різних угідь, котрою і користувався по 1929 р.; у 1929 р. 2 дес. 0, 25 сот. передав Васьковецькій громаді, залишивши за собою на 5 душ сім'ї 5 дес. 0,87 сот. Найманою працею не користувався ніколи, а також не мав і зараз не маю ніяких підприємств, котрі б давали прибуток, крім хліборобства. Службовцем культу попав випадково, не мавши ніякої на те освіти, крім початкової школи, а будучи вихованим батьками релігійними до фанатизму, в 1920 р. став дяком у с. Васьківці й по проханню релігійної громади того ж села у вересні 1927 р. став попом. Прослуживши рік попом, я побачив і упевнився, що релігія та церква, а також її службовці являються визискувачами темного люду, а тому в 1928 р. [...] відмовився від виконання попівських обов'язків назавжди, а в цьому році зовсім порвав зв'язок з релігією й церквою, що свідчить допис мій в газеті «Правда Прилуччини» від 25 січня 1930 р. Що торкається до виплати державних

податків, я виплачував дотерміново, хлібні лишки теж здавав дотерміново, Третью держпозики індустріалізації купив на 5 руб., посівматеріал очистив і суспілив, членом кооперації був до 1928 р., а коли став попом, то вибув але ж син мій (член двору) і на сьогоднішній день состоїть членом кооперації, крім того, я ніколи не стояв на перешкоді заходів радвлдади. Пояснивши свою біографію, прошу окрадмінвідділ розглянути моє прохання і постанову організації КНС с.Васьківці про висилку мене за межі не ствердити, а вернути на пересудження й дати мені дозвіл бути лічно на пересудженні, де я матиму можливість покаятися лічно перед громадою в своїй помилці й просить громаду прийняти мене до колгоспу»¹⁷².

Вище вже зазначалося, що, починаючи від 1929 р., сільське духовництво було оподатковане повним податком на будь-який клаптик землі, що використовувався під господарство, а в роки Голодомору накладання податків велося «м'ясом, маслом, яйцями, живністю, дичиною, грошовими стягненнями: сільськогосподарський податок, на індустріалізацію, облігації держпозик, на придбання реманенту, тракторизацію, самооподаткування та ін. За невиконання зобов'язань у визначений термін, який часто обмежувався лише годинами, описувалося майно, виселяли з помешкань, засуджували, відправляли на заслання»¹⁷³. До перелічених засобів примусити клір «добровільно» зрікатися священства, в роки Голодомору додалася ще й запроваджена для перешкоджання українським селянам залишати охоплені штучним голодом села, паспортизація. 27 грудня 1932 р. ЦВК і РНК СРСР ухвалили спільну постанову «Про встановлення єдиної паспортної системи по Союзу РСР та обов'язкової прописки паспортів» і затвердили положення про паспорти¹⁷⁴. 31 грудня 1932 р. постанова про паспортизацію була прийнята ВУЦВК і РНК УСРР¹⁷⁵. Союзна постанова про встановлення паспортної системи проголошувала: «З метою поліпшення обліку населення міст, робітничих селищ і новобудов та розвантаження цих населених місцевостей від осіб, не пов'язаних з виробництвом і роботою у закладах та школах і не зайнятих суспільно-корисною працею (за винятком інвалідів і пенсіонерів), а також з метою очищення цих населених місцевостей від прихованих куркульських, кримінальних або інших антисуспільних елементів, Центральний виконавчий комітет та РНК СРСР постановили: [...] 2. Запровадити єдину паспортну систему з обов'язковою пропискою по всьому Союзу РСР протягом 1933 р., охопивши в першу чергу населення Москви, Ленінграда, Харкова, Києва, Мінська, Ростова-на-Дону, Владивостока й Одеси»¹⁷⁶. В розвиток цієї постанови ОДПУ 5 січня 1933 р. видало наказ «Про чекістські заходи по проведенню паспортної системи»¹⁷⁷, який засвідчив тісний зв'язок паспортизації з репресіями проти так званих «антирадянських елементів» (до складу яких зараховувалося і священство). 14 січня 1933 р. постановою РНК СРСР була затверджена інструкція про видачу паспортів, у якій проголошувалося: «Затвердити інструкцію про видачу громадянам Союзу РСР паспортів у Москві, Ленінграді і Харкові, в 100-кілометровій смузі навколо Москви і Ленінграда і в 50-кілометровій смузі навколо Харкова»¹⁷⁸. Стаття 19 інструкції приписувала: «Особам, яким не видадуть паспорт у Москві, Ленінграді й Харкові та в залюднених пунктах у межах 100-км смуги навколо Москви та Ленінграда і 50-км смуги навколо Харкова... не дозволяється жити у цих містах і залюднених

пунктах. Цим особам органи робітничо-селянської міліції дають наказ виїхати — коли їм відмовили видати паспорт — протягом десяти днів...»¹⁷⁹. Перелік осіб, яким заборонялося мешкати в паспортизованих місцевостях, визначався спеціальним секретним II розділом згаданої інструкції та відповідним додатком «для службового користування», що також не підлягав оголошенню. До переліку «позбавленців», визначених Конституцією 1929 р., та інструкцією ЦВК Союзу РСР від 30 жовтня 1930 р., у II розділі зарахували і «духівництво, служителів культів усіх віросповідань, для яких це заняття є професією, та ченців...»¹⁸⁰.

Прописці не підлягали також особи, що не мали на час паспортизації у Москві, Ленінграді та Харкові й відповідних зонах навколо них житлової площі. Виняток із згаданого переліку становили «позбавленці», які перебували на утриманні членів своїх родин; особи, «не зайняті суспільно-корисною працею», якщо вони народилися у місцевостях, що підлягали паспортизації, й служителі релігійних культів, які виконували функції з обслуговування діючих храмів. Цей перелік був уточнений у 1934 і 1936 рр. і діяв до 1940 р.¹⁸¹. Але священників старались паспортизувати за умови зречення сану. В Україні цим опікувався референт у справах культів центрального адміністративного управління НКВС Ф. Кузнецов. Колишнім священникам видавали довідки про зречення для отримання громадянського паспорта, але продовжували тримати на спеціальному обліку¹⁸². Так, ще в грудні 1930 р. центральне адміністративне управління НКВС УСРР, відповідаючи на запит районної міліції Чечельницького р-ну (Вінничина), «чи можна зняти з обліку по відділу культів тих служників культу, що оголосили про своє зречення від сану в пресі, але до відділу культів офіційно з заявою про видачу їм довідки про зняття з обліку не з'явилися»¹⁸³, пояснювала, що «службовцям культу, які зреклися сану, треба видавати довідки про зречення для одержання громадського пашпорту»¹⁸⁴. За таких обставин частина православної кліри та віруючих, що не погодилася з декларацією митрополита Сергія (Страгородського) від 29 липня 1927 р. й не побажала визнати Радянський Союз своєю «громадянською батьківщиною, радощі та успіхи якої — наші радощі та успіхи, а невдачі — наші невдачі...»¹⁸⁵ й «залишаючись православними, пам'ятати свій обов'язок бути громадянами Союзу «не тільки зі страху, але й по совісті», як вчив апостол (Рим. 13, 5)»¹⁸⁶, перейшла в опозицію до керівництва офіційно зареєстрованої РПЦ і об'єдналася в Істинно-православну церкву (ІПЦ, «катакомбна церква»), вважала за краще взагалі не приймати радянських паспортів¹⁸⁷. Багато архієреїв ІПЦ, які проводили таємні богослужіння, відмовлялися самі й благословили віруючих «радянські паспорти не брати, оскільки під час оформлення документів виявлялися «колишні», що підлягали репресіям. Одночасно відмова від паспорта трактувалася як заперечення печатки антихриста і оголошення себе негромадянином СРСР»¹⁸⁸. Так в «катакомбах» виник рух «безпаспортників». Через певний час факт відсутності радянського паспорта держава почала використовувати як підставу для репресій духівництва та віруючих. Це називалося порушенням паспортного режиму і в міжвоєнний період загрожувало арештом та ув'язненням до тюрми і концтаборів, а після Другої світової війни й до падіння радянської влади — десятиками років (і навіть пожиттєвим) ув'язнення до концтаборів або примусовим лікуванням у психіатричних клініках¹⁸⁹.

Що ж стосується власне причин зречення сану, то тут слід зауважити наступне. Обґрунтування цих причин у листах до засобів масової інформації та до різних органів влади в 1930-х рр. вже несе на собі чіткі відбитки поточних політичних кампаній та того, що А. Безансон пізніше назвав «заміною дійсності псевдодійсністю»¹⁹⁰. Маючи на увазі вживання виробленої новою владою нової мови, «де слова набувають значень, відмінних від загальноприйнятих. Її стиль та особливий словник надають їй значення богослужбової мови: вона позначає трансцендентність соціалізму. Вона подає сигнал про всемогутність партії. Вживання цієї мови народом — очевидна ознака його поневолення»¹⁹¹. Так, аргументи пов'язані з голодом чи насильством стосовно самих кліриків та членів їхніх родин з боку представників місцевого партійного та радянського активу, як причини зречення сану, принаймні у відомих документах, що нині зберігаються у фондах офіційних партійних та радянських установ, а також у текстах заяв та автобіографій, що надсилались духовенством до преси, відсутні. Навіть попри те, що короткі заяви та стислі автобіографії однієї й тієї ж особи до НКВС, РВК чи ВУЦВК та газет не ідентичні, а таки дещо відрізняються за змістом. Крім того, у зверненнях до вищого керівництва конфесій панотці не вагалися називати речі своїми іменами. Так, в доповідній записці на ім'я екзарха України Константина (Дьякова) священники Вознесенської і Дмитрівської церков с. Стецьківки Білопільського р-ну З. Федоровський та І. Заїка, детально описавши повсякденне життя їхніх родин та своє пастирське служіння, відверто констатували: «Не маючи квартир, сплячуючи непосильні та незаконні держподатки, заборона здійснювати обряди з молитвою у свята, позбавлення віруючих громадян [задоволення — *Авт.*] релігійних потреб, ходіння з сапками в поле на буряки для незвичної та незручної для нас праці (при тому безкоштовної), не враховуючи того, скільки ми там переносимо насмішок, знущання та приниження і, зрештою, заборона дзвонити в дзвони і провадити служби, все це не що інше, ми вважаємо, як непрямий на нас тиск і переслідування, гоніння на церкву та релігію»¹⁹². Типовими, на відміну від аргументації зречень у 20-х рр., стали формули «бажання працювати на користь: радвлadı, трудящих, перетворення старого життя на нове». Досить рідкісними є і відкриті визнання кліриками справжніх причин зречення, як це зробив у листі до газети «Червоний край» дяк О. Громик з с. Вернянки Липовецького р-ну: «Коли я зрікся дякувати в 1925 році, то мені в 1926 році надають виборчі права й вибирають мене уповноваженим по землевлаштуванню по с. Вернянці. Провівши землевлаштування в 1926 р., і був як гарний громадський робітник, но не знаю з якої причини знов позбавляють мене виборчих прав. Коли довідався за що мене позбавили, то виявилось, що причина була мого дяківства. І так я до цього часу не маю виборчих прав. Коли я живу в соціалістичній країні, то я бачу, що релігія є ворог соціалізму так і народу, то кидаю й зрікаюсь дяківського сана назавжди (лютий 1930 р.)»¹⁹³. Або священник Я. Чаговцев у заяві до НКВС від 19.9.1929 р.: «це необхідно для моїх дітей, що перебувають на службі і з огляду на чистку, що передбачається»¹⁹⁴. Натомість можемо спостерегти: а) **«бажання зреченця бути непричетним:** до діяльності «контрреволюційних», «націоналістичних», «клерикальних» чи просто «антирадянських» зовнішніх та внутрішніх сил. Прикладом можуть слугувати витяги з відповідних листів (березень 1930 р.) священника с. Кудлаїв Вороновицького р-ну Порфирія Ратушняка до: 1) Вінниць-

кого округового інспектора культів — «Я пробув на посаді священика 8 років і 10 місяців в старослов'янській орієнтації і ніяких насильств з боку радвлда як над релігією, так і віруючими не бачив і сам не відчував. Але ж тепер бачу, що релігією (та ще її адепти) користуються як знаряддям закордонні церковники в інтересах ворогів трудящого люду, а тому я не бажаю зіставатись в їхнім таборі і зрікаюсь сану. 2) Газети «Войовничий безвірник»: «у відповідь на посягання папи і К, котра під машкарою захисників релігії захищає інтереси ворогів трудящих та зазіхає на здобутки нашої революції, я зрікаюсь сану священика і стаю в ряди борців проти ріжного роду мракобісів»¹⁹⁵. Також промовистим у даному сенсі є лист до вінницького інспектора у справах культів від 8 лютого 1930 р. священика УАПЦ з села Кардашівка Вороновицького р-ну М. Васильківського: «Зрікся попівства ... надалі перебувати серед нетрудового елементу є злочин в той час, коли моя освіта і знання можуть бути корисними для якоїсь потрібної загальногромадянської роботи. Потім переконався, що релігія і її службовці стоять на перешкоді і з'являються тормозом на шляху соціалізму. Нарешті ознайомився з преси з контрреволюційною ролею УАПЦ в зв'язку з викриттям органами ДПУ «Спілки визволення України», я вирішив зректися попівства. Попом перебував з 1913 до 1929 року»¹⁹⁶. **Б) «переконання» у тому, що:** релігія є знаряддям темряви й контрреволюції; церква й релігія стоять на перешкоді будування соціалізму; релігія є зброя темряви й неучтва; що місце церкви повинна зайняти радянська школа; що церква відживає останні часи, і надалі залишатись не хоче; це є релігійний дурман, котрий затемняє темні маси населення, тепер я бажаю зріктися цього дурману; побачивши, що релігія як владі, так і мені стоїть на перешкоді, то я зрікаюся дяківського сану назавжди; церква та її службовці з'являються головними ворогами радвлда в здобуванні соціалізму в нашій країні; усвідомлення того, що заходи, які переводить радвлда, мають за мету покращення суспільного ладу й відповідають потребам мас і що релігія стоїть на перешкоді тощо. **В) просто «бажання»:** принести посильну користь радянській країні; увійти до великої сім'ї будівників безкласового суспільства; стати чесним трудящим; прийняти участь в більш корисній для суспільства справі — колективізації і взагалі перебудови старого життя на нове по пляну С.Р.С.Р. тощо.

Наведемо кілька прикладів. Заява протоієрея Смоличева Г.: «Я, протоієрей Смоличев Герасим Пилипович, колишній викладач Чернігівської семінарії, кандидат богослів'я, прослужив 45 років по духовному і Міністерства народної освіти відомствам, прийшов до переконання, що вся моя діяльність була спрямована на шкоду народові. Близьке знайомство зі священнослужителями всіх видів та відтінків переконало мене в тому, що вони переслідують шкідливе діло затемнення мас і інтереси шкурного паразитичного характеру. Прикриваючись словом божим, поводять свою контрреволюційну діяльність на шкоду трудящим масам. Я переконався, що місце церкви повинна зайняти радянська школа. Тому пориваю назавжди з релігійним культом, зрікаюсь сану і закликаю усіх мудрих (в оригіналі — благоразумных — *Авт.*) і чесних служителів культу наслідувати мій приклад» (20.1.1930 р.)¹⁹⁷.

Архієпископ УАПЦ Й. Оксіюк (27 листопада 1930 р.) до відділу культів НКВС подав заяву такого змісту: «З половини 1922 року до цього часу я працював в Українській православній церкві, виконуючи в ній обов'язки єпископа.

Процес СВУ виявив, що серед провідного складу в УАПЦ були люди, що намагалися своє перебування в церкві й саму церкву використовувати на політичну боротьбу проти радвлади. Тепер мені стало відомо, що ці люди утворили й довкола моєї особи та імені, всупереч моїй волі та переконанням, атмосферу політичної непевності й ворожих до радвлади настроїв. Я не хочу й не можу ні на хвилину припустити, щоб я надалі перебував у цій атмосфері і щоб моє ім'я та перебування в церкві антирадянські елементи могли використовувати в своїх політичних цілях. Тому подаю до відома відділу культів НКВС, що з цього 27 листопада я припиняю всяке виконання культових обов'язків, знімаю сан єпископа УПЦ й виходжу зі складу її членів. Прошу зняти мене з обліку службовців культу й видати мені про це довідку»¹⁹⁸.

«Єпископ української автокефальної православної церкви Марко Грушевський, зрікаючись сану (1931 р.), заявив: «Я був [...] за одного з фундаторів і активних діячів цієї церкви протягом 10-ти років. Я зазначаю, що УАПЦ [...] zorganizована тоді, коли радянська влада ушент розбила українську контрреволюцію. Це наперед визначило дальшу антирадянську діяльність УАПЦ, що була тільки однією з форм контрреволюційної діяльності в умовах радвлади. Склад керівників УАПЦ і її духовництва цілком відповідає завданню УАПЦ — боротьбі з радвладою під прикриттям церкви. Велика частина так званих священнодіячів УАПЦ складалась з антирадянських, політичних елементів. До організації парафіян УАПЦ на периферії взялися елементи націоналістичні, контрреволюційні. Все наведене вище остаточно переконало мене, що так звана УАПЦ була і є не що інше, як зручне знаряддя в руках української контрреволюції в її боротьбі з радвладою та соціалістичною революцією. Разом з тим, я переконався, що релігія взагалі перешкоджає культурному зростанню людности, що вона є знаряддям темряви й контрреволюції. Я зрікаюсь свого сану єпископа й священнодіяча й пориваю назавжди з релігією, щоб стати громадянином СРСР»¹⁹⁹.

«Я, колишній єпископ української церкви, знявся з обліку службовця культу і вийшов із складу діячів церкви. Спонукало мене до цього те, що українська церква, як це визнала вона й сама, своєю антирадянською діяльністю перетворилася на організацію контрреволюційну. Націоналізм і шовінізм її — це те, що характеризувало її життя. Не бажаючи надалі підтримувати ці настрої серед громадян УСРР і розуміючи, що продовження моєї церковної діяльності було б продовженням роботи шкідливої для трудящого люду УСРР, я цілком свідомо й рішуче розірвав з церковною діяльністю. К. Малюшкевич (1934 р.)»²⁰⁰.

«...Щоб не затуманювати далі трудящих казками про неіснуючого бога та різних святих, зрікаюся сану священника. Кол. священник Ю. Волкун»²⁰¹. «...Зрікаюся свого сану, щоб принести посильну користь радянській країні Георгій Колежинський (1935 р.)»²⁰². «Визнаючи релігію за одну з основ буржуазного ладу, спрямовану на експлуатацію та обман трудящих мас, заявляю про свою відмову від звання й діяльності служника релігійного культу і про свій рішучий намір взятися до суспільно-корисної праці (Бувший протоієрей П. П'ясецький (13-I-1935 р.)»²⁰³. «Не бажаючи надалі одурманювати трудящу людність, заявляю, що я покидаю попівство і зрікаюся релігії назавжди. Я переконався, що релігія є зброя темряви і неучтва, а провідники релігії — злочинці

перед трудящим людством. Колишній піп Федір Волинський (13-I-1935 р.)»²⁰⁴. «Я, священник села Залужжя, Теплицького району, Павло Кордон, зрозумів, що церква й релігія стоять на перешкоді будування соціалізму, затьмарюючи трудящу людність. Тільки соціалістична наука веде людність до кращого, світлого життя. А тому я назавжди пориваю всякі зв'язки з церквою і релігією (13-I-1935 р.)»²⁰⁵.

«Викреслюю себе із списку служників релігійного культу. Прошу трудящих прийняти мене в свою велику сім'ю будівників безкласового суспільства, де нема місця ніяким забобонам, в тому числі й релігійним. Найдокостенко Прокіп Семенович (11-IX-1935 р.)»²⁰⁶. «Тільки праця робить людину щасливою. Хочу стати чесним трудящим, не хочу більше дурити маси населення казками про бога. Пориваю з релігією назавжди»²⁰⁷. «...Покинув парафію й церкву, зрікаюсь свого сану, хочу вступити в сім'ю трудящих, щоб хоч на старості працювати на користь своєї країни. Кодоколович Леонтій Онисимович»²⁰⁸.

Втім, порвавши зі служінням церкви, як і в 1920-х рр., колишні клірики не завжди могли зайти своє місце в суспільстві. Матеріальна скрута, що практично завжди супроводжувалася відсутністю власного житла, примушувала вчорашніх зреченців знову повертатися до церковної праці. Процес повернення тривав, принаймні до масового закриття храмів і перетворення їх на зерносховища в роки Голодомору. Кожен такий випадок розглядався керівництвом церков та ухвалювалося відповідне рішення. На даний момент є доступною інформація про такі випадки в УПЦ. Так, наприклад, на засіданні ВПЦР 26 грудня 1930 р. присутні розглянули заяву на ім'я ВУЦТОК²⁰⁹, подану 25 вересня 1930 р. священником І. Петровським, про «приєднання його до складу священнодіячів УПЦ. До заяви прикладена копія його відмовлення від служіння регентом в релігійному культі. Ухвалили: вважаючи на те, що Іларіон Петровський не зрікався ні церкви, ні віри, ні священства, приєднати його до складу священнодіячів (в сані священника) УПЦ і видати про це посвідчення»²¹⁰. А на засіданні з організаційної діяльності УПЦ 30 грудня 1930 р., ВУЦР ухвалила: «Про всіх повернутих до церковної праці зреченців єпархіальні ради повинні надсилати формальні від кожного зреченця ухвали його повернення й прийняття, щоби ВУЦР розглянувши й затвердивши, могла завести справу на поверненого, чи додати до заведеної персональної справи»²¹¹. Далі, харківський пленум ВУЦР 19–21 листопада 1931 р., заслухавши доповідь митрополита І. Павловського, одним із пунктів якої була проблема повернення зреченців до пастирського служіння, ухвалив: «На ім'я ВУЦТОК-у надійшли прохання зреченців про повернення їх до церковної праці. [...] ВУЦР, кого знайшла достойним церковного прощення, повернула до складу священнодіячів УПЦ. ВУЦР думає і цього дотримується, що самій церкві треба показати свою попереджаючу любов до тих, хто кається, це їм полегшить знайти себе. Треба, щоби відступники віри й сану знали, що церква ними боліє, жде їх просвітлення й щирого каяття, за них молиться (навіть доцільно було б вставити в екстенію²¹² відповідне прохання). Ніякої злоби у нас до них не повинно бути. Тільки наше убоління ними, наша співчутлива любов до них не дасть їм навіки завмерти духом й родить у них надію на прощення й бажання повернутись до церкви. Особливо зреченці

повинні знати (й так повинно бути), що ними боліють єпископи, як архіпастирі, що мають перед Богом обов'язок — всіх до істини привести. Ніхто з членів церкви перед зреченцем не повинен бути гордим, зарозумілим своєї правоти й чистоти. «Мені Бог показав, каже ап. Петро, щоби нікого невірним або нечистим чоловіком не звав» (Діяння 10, 28). Слава Богу, були повернення до церкви, але й разом з тим і сумуємо, бо за цей час (за 1930–31 рр. — *Авт.*) були й нові зречення, хоч і проходили вони в більшості спокійно, просто відходили від священнослужіння й праці в церкві, відходили не тільки священники, а відійшов від церковної праці і єпископ В. Дахівський²¹³. За доповіддю пленум ухвалив: «(11) Дбати про те, аби збільшувались кадри священнодіячів УПЦ чи то через висвяту достойних, морально гідних кандидатів на священнослужіння, чи то через надання праці священнодіячам, що зараз з різних причин не працюють»²¹⁴. Але навіть за наявності згоди від вищих органів управління конфесій, повернутися до пастирського служіння зреченцям було непросто: представники відповідних місцевих радянських органів не поспішали брати їх повторно на облік. Так, наприклад, 16.09.1932 р. служник культу с. Вишняки Краєвий С. (конфесійна приналежність у документі не вказана) скаржився до секретаріату президії ВУЦВК на відмову Хорольського РВК взяти його на облік та видати реєстраційну картку. Референт у справах культів Г. Катунін терпляче «повідомив, що служника культу Краєвого С., коли він подає заяву до РВКу про бажання після зречення від сану знов бути служником культу, треба його зареєструвати, видавши йому на руки реєстраційну картку, а копію залишити у себе»²¹⁵.

Чим закінчилася ця справа — як і десятки їй подібних — невідомо. Адже попри всі зусилля православних конфесій, вже 1932 року в Україні з'явилися цілі райони, де не було жодної релігійної організації, жодного служителя культу — Іванівський, Мангуський (Першотравневий)²¹⁶. На середину — другу половину 1930-х років «зреченці» й та частина духовенства, яка офіційно не зреклася священства, але вийшла за штат у зв'язку з тяжким матеріальним становищем, не була заарештована чи вислана адміністративним порядком, не загинула в роки Голодомору й не була розстріляна під час репресій 1937–1938 рр. працювала у різних галузях народного господарства (до прикладу: священник Маняко А.В.: «в 1935 р. в зв'язку з ліквідацією церкви»²¹⁷ переїхав на Донбас, влаштувався рахівником, потім у м. Красний Луч влаштувався на шахту «на нижчу посаду», поступово висунувся до старшого бухгалтера»²¹⁸; священник Басовол С.: у 1937 р. керував ветеринарним музеєм у Києві²¹⁹; протоієрей Бутвиненко К.: у листопаді 1937 р. працював на залізничній станції експедитором, потім на ст. «Київ» в установі «Дортек», вагівник²²⁰; протоієрей Говядовський Х.: після 1930 р. працював бухгалтером артілі «Взутпобутремонт»; архієпископ Малюшкевич К.: працював бухгалтером мотофлота Горкомхоза, підробляв палітурником²²¹ тощо) чи залишалась безробітною. Траплялося досить багато випадків, коли священники, «офіційно» знявши сан, продовжували таємно виконувати пастирські обов'язки. Таким був, зокрема, священник Лебідь з Вінницької області. «Колишнього священника прийняли до колгоспу. Проте він у себе в будинку задовольняв потреби віруючих. Дяк Андрій Лопато відмовився

від своєї колишньої діяльності після закриття церкви в селі Бутовка Городнянського р-ну на Чернігівщині. Однак продовжував виконувати обов'язки дяка в селі підчас похорону, панахиди»²²².

В роки Другої світової війни, коли внаслідок більш-менш лояльного ставлення до православ'я з боку окупаційної влади почали відкриватися храми, багато зреченців знову повернулися до служіння церкві.

---

¹ ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 211. — Арк. 4. З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — 2005. — № 1/2 (24/25). — С. 69–70.

² ЦДАВО. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 211. — Арк. 5. З архівів ВУЧК... — 2005. — № 1/2 (24/25). — С. 70.

³ ЦДАВО. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 211. — Арк. 4. З архівів ВУЧК... — 2005. — № 1/2 (24/25). — С. 69–70.

⁴ З архівів ВУЧК... — 2005. — № 1/2 (24/25). — С. 79–80.

⁵ ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 211. — Арк. 12. З архівів ВУЧК... — 2005. — № 1/2 (24/25). — С. 83.

⁶ ЦДАВО України. — Ф. 5. — Оп. 3. — Спр. 1055. — Арк. 2, 3.

⁷ Там само. — Спр. 1173. — Арк. 5–6.

⁸ Там само. — Ф. 1. — Оп. 7. — Спр. 176. — Арк. 7.

⁹ Там само. — Арк. 149.

¹⁰ Там само. — Арк. 2, 14, 15, 20, 22, 24, 37, 39, 42, 43, 44, 45, 46 тощо.

¹¹ Там само. — Ф. 5. — Оп. 3. — Спр. 1175. — Арк. 3.

¹² Там само. — Ф. 1. — Оп. 5. — Спр. 33. — Арк. 1, 2.

¹³ Там само. — Арк. 9–10.

¹⁴ Там само. — Арк. 11.

¹⁵ Законодавство про релігійні культи. — К., 1973. — С. 41.

¹⁶ ЦДАВО. — Ф. 5. — Оп. 3. — Спр. 269. — Арк. 61. Овчаренко В.П. Органи влади України у справах релігій: становлення та діяльність (1921–1930 рр.): дис. канд. іст. наук: 07.0.01. / Харківський національний педагогічний університет ім. Г. Сковороди. Харків, 2009. — С. 152.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Пашенко В. Свобода совісті в Україні. Міфи і факти 20–30-х років. — К., 1994. — С. 123.

¹⁹ ЦДАВО. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 231. — Арк. 3, 14. Ф. 5. — Оп. 3. — Спр. 1630. — Арк. 28.

²⁰ Там само. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 231. — Арк. 2. Спр. 235. — Арк. 5. Спр. 248. — Арк. 1. Спр. 255. — Арк. 15, 16 тощо.

²¹ Там само. — Спр. 248. — Арк. 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 19, 20, 26.

²² Там само. — Оп. 7. — Спр. 187. — Арк. 123.

²³ Там само. — Спр. 177 Арк. 29.

²⁴ Там само. — Арк. 32.

²⁵ Там само.

²⁶ Там само. — Спр. 171. — Арк. 17.

²⁷ Там само. — Спр. 172. — Арк. 128.

²⁸ Там само. — Арк. 125.

²⁹ Там само. — Арк. 155.

³⁰ Там само. — Арк. 236.

³¹ Аналогічні факти містять інші численні скарги священників різних регіонів України та всіх православних конфесій, наприклад: ЦДАВО. — Ф. 1. — Оп. 7. — Спр. 172. — Арк. 30, 31, 42, 53, 73, 93, 99, 100, 105 та ін.

³² Там само. — Оп. 6. — Спр. 215. — Арк. 74.

³³ Там само. — Арк. 71.

³⁴ Там само. — Арк. 70.

³⁵ Там само. — Арк. 73.

³⁶ Там само. — Арк. 94.

³⁷ Там само. — Арк. 93.

³⁸ Там само. — Арк. 95.

³⁹ Там само. — Арк. 93.

⁴⁰ Там само. — Оп. 7. — Спр. 188. — Арк. 53.

⁴¹ Там само. — Арк. 55.

⁴² Там само.

⁴³ Там само. — Арк. 53.

⁴⁴ Пуряєва Н. Словник церковно-обрядової термінології. — Львів, 2001 — С. 94.

⁴⁵ ЦДАВО. — Ф. 1. — Оп. 7. — Спр. 172. — Арк. 103.

⁴⁶ Там само. — Оп. 6. — Спр. 218. — Арк. 46.

⁴⁷ Там само. — Оп. 7. — Спр. 187. — Арк. 28.

⁴⁸ Там само. — Спр. 172. — Арк. 144.

⁴⁹ Там само.

⁵⁰ Там само. — Спр. 197. — Арк. 7.

⁵¹ Там само.

⁵² Антимінс — є православною святинєю, рівною за значенням Престолу в храмі. За сакральним значенням це — жертовник, на якому відбувається перетворення хліба і вина в Тіло і Кров Христову і тільки на ньому здійснюється безкровна Жертва Тіла і Крові Христових. Антимінс виготовляли з лляної (в пізнішому часі — з шовкової) прямокутної тканини із зображенням покладення до Гробу Ісуса Христа, знарядь його страти і чотирьох євангелістів по кутах. По краях антимінс обрамляв напис, що засвідчував його освячення: дату, ім'я престолу, ім'я архієрея, що здійснив чин освячення. На зворотній стороні антимінса була кишеня, куди клали часточку мощів святих мучеників. Як найбільша святиня певного храму, антимінс ретельно оберігався. Його загортали в особливий плат з лляної або шовкової тканини — ілітон. Антимінс розгортався лише в певний момент богослужіння, перед початком літургії вірних, і згортався належним чином після її закінчення. Наявність часток мощів святих мучеників дозволяла у випадку нагальної потреби служити літургію за допомогою антимінса за межами храму. / Бокій (Лупій) Т. Літургійні тканини у формуванні сакрального простору православного богослужіння // Православ'я в Україні: Збірник матеріалів Всеукраїнської наукової конференції / [під ред. єп. Переяслав-Хмельницького і Бориспільського Єпіфанія (Думенка) та прот. Віталія Клоса]. — К., 2011. — С. 92–93.

⁵³ Шкаровский М. Обновленческое движение в Русской Православной Церкви XX века. — СПб., 1999. — С. 43.

⁵⁴ Ігнатюк Д. Боротьба за атеїзм і наші теоретичні завдання // Безвірник. — 1932. — № 11–12. — С. 15.

⁵⁵ ЦДАВО. — Ф. 1. — Оп. 7. — Спр. 173. — Арк. 64.

⁵⁶ Там само.

⁵⁷ Шкаровский М. Обновленческое движение... — С. 43.

⁵⁸ Ігнатуша О. Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX ст. — 30-і рр. XX ст.). — Запоріжжя, 2004. — С. 270.

⁵⁹ За політичне і організаційне зміцнення СВБ // Безбожник (К.) — 1938. — 5 липня.

⁶⁰ Мартирологія українських церков у чотирьох томах // Т. 1. Українська православна церква: документи, матеріали, християнський самвидав України / Упорядники О. Зінкевич, О. Воронин. — Торонто–Балтимор, 1987. — Т. 1. — С. 1037.

⁶¹ Турган О. Робота безвірників під час збиральної // Безвірник. — 1933. — № 11–12. — С. 13.

-
- ⁶² ЦДАВО. — Ф. 1. — Оп. 7. — Спр. 173. — Арк. 64.
- ⁶³ Там само.
- ⁶⁴ Там само. — Спр. 171. — Арк. 206, 207. Спр. 173. — Арк. 54, 62. Оп. 9. — Спр. 28. — Арк. 1, 2, 3, 4, 7 та ін.
- ⁶⁵ Там само.
- ⁶⁶ ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 7. — Спр. 176. — Арк. 2.
- ⁶⁷ Там само. — Арк. 57.
- ⁶⁸ Там само. — Арк. 148.
- ⁶⁹ ЦДАВО. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 2191. — Арк. 38.
- ⁷⁰ Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.): Колективна монографія / В 2-ч. — Ч. 2. — К., 2009. — С. 315–324.
- ⁷¹ ЦДАВО. — Ф. 3984. — Оп. 3. — Спр. 586. — Арк. 11. Ігнатуша О.М. Православні церкви України (20–30-і рр. XX ст.). Джерела з історії: навчальний посібник. — Запоріжжя, 2008. — С. 110.
- ⁷² Поспеловский Д. Православная Церковь в истории Руси, России и СССР. — М., 1996. — С. 270.
- ⁷³ ЦДАВО. — Ф. 1. — Оп. 4. — Спр. 136. — Арк. 70.
- ⁷⁴ ЗУ УСРР. — 1928. — № 18. — Арт. 167.
- ⁷⁵ Там само. — 1921. — № 22. — Арт. 641.
- ⁷⁶ ЦДАВО. — Ф. 1. — Оп. 4. — Спр. 136. — Арк. 70.
- ⁷⁷ Там само. — Ф. 5. — Оп. 2. — Спр. 255. — Арк. 42.
- ⁷⁸ Вісті ВУЦВК. — 1930. — 5 січня.
- ⁷⁹ ЦДАВО. — Ф. 1. — Оп. 4. — Спр. 136. — Арк. 37–38.
- ⁸⁰ Там само. — Арк. 38.
- ⁸¹ Там само. — Оп. 7. — Спр. 184. — Арк. 75.
- ⁸² Там само. — Оп. 6. — Спр. 216. — Арк. 113.
- ⁸³ Там само. — Оп. 7. — Спр. 187. — Арк. 132.
- ⁸⁴ Там само. — Спр. 171. — Арк. 26.
- ⁸⁵ Там само. — Спр. 172. — Арк. 136–137.
- ⁸⁶ Там само. — Ф. 5. — Оп. 3. — Спр. 1961. — Арк. 61.
- ⁸⁷ Там само. — Ф. 1. — Оп. 7. — Спр. 172. — Арк. 237.
- ⁸⁸ Там само. — Спр. 179. — Арк. 264.
- ⁸⁹ Там само. — Спр. 177. — Арк. 111.
- ⁹⁰ Там само. — Оп. 8. — Спр. 118. — Арк. 47–48.
- ⁹¹ Там само. — Оп. 6. — Спр. 218. — Арк. 185–187.
- ⁹² Там само. — Арк. 186.
- ⁹³ Там само. — Спр. 214. — Арк. 83.
- ⁹⁴ Там само. — Арк. 97.
- ⁹⁵ Там само. — Арк. 184.
- ⁹⁶ Там само. — Оп. 5. — Спр. 33. — Арк. 1, 9–10.
- ⁹⁷ Кульчицький С.В. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. — К., 2007. — С. 174.
- ⁹⁸ ЦДАВО. — Ф. 1. — Оп. 7. — Спр. 190. — Арк. 20–22.
- ⁹⁹ Там само. — Арк. 22.
- ¹⁰⁰ Там само. — Арк. 23.
- ¹⁰¹ Там само. — Арк. 24.
- ¹⁰² Там само. — Арк. 25–26.
- ¹⁰³ Там само. — Арк. 26.
- ¹⁰⁴ Там само. — Арк. 27.
- ¹⁰⁵ Там само. — Арк. 20.
- ¹⁰⁶ Там само. — Оп. 5. — Спр. 216. — Арк. 7.

-
- ¹⁰⁷ Там само. — Оп. 6. — Спр. 218. — Арк. 267.
¹⁰⁸ Там само.
¹⁰⁹ Там само. — Оп. 7. — Спр. 187. — Арк. 90.
¹¹⁰ Там само. — Спр. 197. — Арк. 62.
¹¹¹ Там само.
¹¹² Там само.
¹¹³ Там само. — Арк. 63.
¹¹⁴ Там само. — Спр. 188. — Арк. 19.
¹¹⁵ Там само.
¹¹⁶ Там само. — Оп. 9. — Спр. 12. — Арк. 35.
¹¹⁷ Там само. — Оп. 7. — Спр. 179. — Арк. 37. Киридон А.М. Час випробування: держава, церква, суспільство в радянській Україні 1917–1930-х років. — Тернопіль, 2005. — С. 248.
¹¹⁸ Там само.
¹¹⁹ ЦДАВОВУ — Ф. 1. — Оп. 8. — Спр. 129. — Арк. 116, 118.
¹²⁰ Там само. — Арк. 117.
¹²¹ Там само. — Оп. 6. — Спр. 215. — Арк. 78.
¹²² Там само. — Оп. 7. — Спр. 172. — Арк. 160.
¹²³ Там само. — Оп. 8. — Спр. 128. — Арк. 186.
¹²⁴ Там само. — Оп. 6. — Спр. 218. — Арк. 1.
¹²⁵ Там само.
¹²⁶ Там само. — Спр. 215. — Арк. 76.
¹²⁷ Там само. — Спр. 218. — Арк. 49.
¹²⁸ Там само. — Арк. 57.
¹²⁹ Там само. — Арк. 51.
¹³⁰ Там само. — Арк. 50.
¹³¹ Безвірник. — 1933. — № 1–2. — С. 19.
¹³² Безвірник. — 1933. — № 15. — С. 29.
¹³³ ЦДАВО. — Ф. 2623. — Оп. 1. — Спр. 2711. — Арк. 3.
¹³⁴ Овчаренко В.П. Органи влади України у справах релігій ... — С. 73.
¹³⁵ ЦДАВО. — Ф. 5. — Оп. 3. — Спр. 1053. — Арк. 46.
¹³⁶ Цыпин В. протоиерей. Церковное право. Курс лекций. — М., 1994. — С. 162.
¹³⁷ Книга Правил Святых Апостолів, Вселенських і Помісних соборів і Святых Отців. — К., 2008. — С. 22.
¹³⁸ Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства СССР. — 29 августа 1930. — № 40. — С. 769.
¹³⁹ Там само. — С. 771.
¹⁴⁰ Вісті ВУЦВК. — 1930, 7 грудня.
¹⁴¹ Там само.
¹⁴² Там само.
¹⁴³ ЦДАВО. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 215. — Арк. 62.
¹⁴⁴ Там само. — Арк. 60.
¹⁴⁵ Там само. — Спр. 216. — Арк. 175.
¹⁴⁶ Там само. — Спр. 218. — Арк. 58.
¹⁴⁷ Там само. — Арк. 55.
¹⁴⁸ Там само. — Арк. 255.
¹⁴⁹ Там само. — Арк. 257.
¹⁵⁰ Там само. — Арк. 256.
¹⁵¹ Там само. — Арк. 254.
¹⁵² Там само. — Арк. 199.
¹⁵³ Сталин И. Вопросы ленинизма. — М., 1941. — С. 510.

- ¹⁵⁴ Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. — К., 2003. — С. 630.
- ¹⁵⁵ Збірник секретних наказів Робітничо-селянської міліції УСРР. — Харків, 1928. — С. 105–106. / Цит. за: Голод 1932–1933 років в Україні... — С. 630.
- ¹⁵⁶ Голод 1932–1933 років в Україні... — С. 630.
- ¹⁵⁷ ЦДАВО. — Ф. 5. — Оп. 3. — Спр. 1175. — Арк. 3.
- ¹⁵⁸ Державний архів Миколаївської області (Далі — ДАМО). — Ф. Р-118. — Оп. 1. — Спр. 329. — Арк. 55–56. / Цит. за: Тригуб О. Розкол Російської православної церкви в Україні (1922–39 рр.): між державним політичним управлінням та реформацією. — Миколаїв, 2009. — С. 282–283.
- ¹⁵⁹ ЦДАГО — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 3095. — Арк. 9.
- ¹⁶⁰ Там само. — Арк. 10–11.
- ¹⁶¹ ДАМО. — Ф. Р-118. — Оп. 1. — Спр. 329. — Арк. 56. / Цит. за: Тригуб О. Розкол Російської православної церкви в Україні... — С. 283.
- ¹⁶² Пашенко В. Свобода совісті... — С. 132.
- ¹⁶³ Мартирологія Українських церков у чотирьох томах // Т. 1. — С. 384.
- ¹⁶⁴ ЦДАВО. — Ф. 5. — Оп. 3. — Спр. 1628. — Арк. 73.
- ¹⁶⁵ Там само. — Арк. 76–77.
- ¹⁶⁶ Форостюк О.Д. Правове регулювання державно-церковних відносин у радянській Україні в 1917–1941 роках (на матеріалах Донецького регіону): Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. — Луганськ, 2001. — С. 159–160.
- ¹⁶⁷ З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. — 2005. — № 1/2 (24/25). — С. 69–70.
- ¹⁶⁸ Там само. — С. 220.
- ¹⁶⁹ ЦДАВО. — Ф. 1. — Оп. 7. — Спр. 177. — Арк. 172.
- ¹⁷⁰ Там само.
- ¹⁷¹ Державний архів Чернігівської області (Далі — ДАЧО) — Ф. Р-5446. — Оп. 1. — Спр. 97. — Арк. 214. / Радянська влада та православна церква на Чернігівщині у 1919–1930 рр. Збірник документів і матеріалів / Відп. ред. Р.Б. Воробей; упорядники А.В. Морозова, Н.М. Полетун. — Чернігів, 2010. — С. 330–331.
- ¹⁷² ДАЧО — Ф. Р-5446. — Оп. 1. — Спр. 99. — Арк. 38–38зв. / Радянська влада та православна церква на Чернігівщині у 1919–1930 рр. Збірник документів і матеріалів. — С. 335–336.
- ¹⁷³ Поспеловский Д. Тоталитаризм и вероисповедание. — М., 2003. — С. 363; Його ж: Русская православная церковь в XX веке. — М., 1995. — С. 159. Киридон А.М. Час випробування: держава, церква, суспільство в радянській Україні 1917–1930-х років. — Тернопіль, 2005. — С. 244–250.
- ¹⁷⁴ Собрание законов и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства СССР. — 1932. — № 84. — Арт. 516.
- ¹⁷⁵ Збірник законів та розпоряджень уряду України. — 1933. — № 1. — Арт. 5.
- ¹⁷⁶ Там само.
- ¹⁷⁷ Голод 1932–1933 років в Україні... — С. 631.
- ¹⁷⁸ Збірник законів та наказів Робітничо-селянського уряду СРСР. — 1933. — № 3. — Арт. 2.
- ¹⁷⁹ Там само.
- ¹⁸⁰ Голод 1932–1933 років в Україні... — С. 632.
- ¹⁸¹ Там само.
- ¹⁸² ЦДАВО — Ф. 5. — Оп. 3. — Спр. 1963. — Арк. 1.
- ¹⁸³ Там само. — Арк. 13.
- ¹⁸⁴ Там само. — Арк. 1.
- ¹⁸⁵ Акты Святейшего Тихона, Патриарха Московского и всея России, позднейшие документы и переписка о каноническом преемстве высшей духовной власти. Сборник документов в 2-х частях. 1917–1934 / сост. М. Губонин. — М., 1994 — С. 270.

- ¹⁸⁶ Там само.
- ¹⁸⁷ Шумило С. В катакомбах. Православное подполье в СССР. Конспект по истории Истинно-православной церкви в СССР. — Луцк, 2011. — С. 61.
- ¹⁸⁸ История Русской Православной Церкви. От восстановления патриаршества до наших дней. Т. 1: 1917–1970. — СПб., 1997. — С. 535.
- ¹⁸⁹ Шумило С. В катакомбах. — С. 112–113. История Русской Православной церкви. — С. 560–561.
- ¹⁹⁰ Безансон А. Лихо століття: Про комунізм, нацизм та унікальність голокосту. — К., 2007. — С. 46.
- ¹⁹¹ Там само. — С. 47.
- ¹⁹² ЦДАВО. — Ф. 1. — Оп. 7. — Спр. 184. — Арк. 75.
- ¹⁹³ ЦДАВО — Ф. 5. — Оп. 3. — Спр. 1963. — Арк. 73.
- ¹⁹⁴ Там само. — Спр. 1646. — Арк. 6.
- ¹⁹⁵ Там само. — Арк. 20, 21.
- ¹⁹⁶ Там само. — Арк. 83.
- ¹⁹⁷ ДАЧО — Ф. Р-67. — Оп. 1. — Спр. 473. — Арк. 216. / Радянська влада та православна церква на Чернігівщині у 1919–1930 рр. Збірник документів і матеріалів. — С. 334.
- ¹⁹⁸ Ігнатуша О.М. Православні церкви України (20–30-і рр. XX ст.). — С. 141–142.
- ¹⁹⁹ «Київська пролетарська правда», 1931 р. Фото фрагмента з газети «Більшовицька правда», де протоієрей Григорій Огійчук (майбутній митрополит УАПЦ Соборноправної в США) підклеював в 1931–1935 роках вирізки з газет про «зречення служників культу релігії». Цит. за: Хомчук О. «Церква поза церковною огорожею. Розколи і руйнація Української Православної Церкви в пошуках «константинопільського визнання». — США, Чикаго, Іллінойс, 2002. — С. 214.
- ²⁰⁰ Хомчук О. «Церква поза церковною огорожею... — С. 214. З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. — 2006. — № 1/2 (26/27). — С. 318–319.
- ²⁰¹ Хомчук О. «Церква поза церковною огорожею... — С. 214.
- ²⁰² Там само.
- ²⁰³ Там само.
- ²⁰⁴ Там само.
- ²⁰⁵ Там само.
- ²⁰⁶ Там само.
- ²⁰⁷ Там само.
- ²⁰⁸ Там само.
- ²⁰⁹ ВУЦТОК — Всеукраїнський церковний тимчасовий організаційний комітет, створений (після саморозпуску УАПЦ на січневому III Надзвичайному Всеукраїнському православному соборі) у червні 1930 р. для вироблення певних ідеологічних положень, проведення єпархіальних зборів, об'єднання парафій УПЦ та скликання Всеукраїнського собору з організації УПЦ на чолі з митрополитом І. Павловським.
- ²¹⁰ Ігнатуша О.М. Православні церкви України... — С. 150.
- ²¹¹ Там само. — С. 152.
- ²¹² Сктенія — молитва, що складається з прохань різного змісту, виголошуваних священником або дияконом, кожне з яких супроводжується приспівом, що його виконує хор чи присутні віруючі. / Пуряєва Н. Словник церковно-обрядової термінології. — Львів, 2001 — С. 51.
- ²¹³ Ігнатуша О.М. Православні церкви України... — С. 161–162.
- ²¹⁴ Там само. — С. 172.
- ²¹⁵ ЦДАВО — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 218. — Арк. 43.
- ²¹⁶ Чефранов О. Безвірники України на будівництво соціалізму // Безвірник. — 1932. — № 19–20. — С. 10. ЦДАГО України — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 5309. — Арк. 6.
- ²¹⁷ Маняко А.В. на 1935 р. служив священником у церкві с. Барихти Васильківського р-ну Київської області.

-
- ²¹⁸ Галузевий державний архів Служби безпеки України. — Ф. 6. — Спр. 68879ФП. — Арк. 11.
- ²¹⁹ З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. — 2006. — № 1/2 (26/27). — С. 311.
- ²²⁰ Там само. — С. 313.
- ²²¹ Там само. — С. 319.
- ²²² Бобко Т.Г. Православне духовенство в суспільному житті України 20–30-х рр. XX ст.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Запорізький національний ун-т. Запоріжжя, 2005. — С. 57.